

Kun je internetten in de hemel?

KUN JE INTERNETTEN IN DE HEMEL?

Hoe kinderen en jongeren uit verschillende culturen
denken over leven en dood

Ineke Wienese

Voor Erik, mijn broer.

De uitgave van dit boek was mogelijk dankzij subsidies van:

DELA goededoelenfonds

Monuta
De steun bij iedere uitvaart.

Kun je internetten in de hemel?

Hoe kinderen en jongeren uit verschillende culturen denken over leven en dood

Ineke Wienese

ISBN 978-90-77024-42-3

NUR 749 / 840

Fotografie: © www.vanbeekimages.com

Vormgeving: MOL grafische vormgeving, Utrecht

© De auteur | Uitgeverij de Graaff, 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen, vernieuwvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en vermelding van de auteur(s) van het boek.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j°, het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever (Uitgeverij de Graaff, www.uitgeverijdegraaff.nl) te wenden.

Inhoud

Voorwoord	9
Hoofdstuk 1.	
Wat is de dood?	15
Inleiding	15
Les op school over leven en dood	17
1. De dood	17
2. Voor en over opa's en oma's die er niet meer zijn	23
3. Verlies van een huisdier	26
Gesprekken over de dood met kinderen en jongeren	31
Samenvatting	34
PAGINA VOOR JOU	35
Hoofdstuk 2.	
Wat gebeurt er na de dood?	37
Inleiding	37
Les op school over leven en dood	39
1. De hemel en de hel	39
2. Voortleven in de hemel en in je hart	40
3. Het niet weten	41
4. Misschien bestaat God niet	43
5. In meerdere dingen geloven	44
6. Er is niets meer	44
7. Reïncarnatie: weer terugkomen op aarde	46
Gesprekken met kinderen en jongeren over de dood en daarna	51
KINDEREN EN JONGEREN OVER GOD: FRAGMENTEN UIT GESPREKKEN	57
Samenvatting	66
PAGINA VOOR JOU	67

Hoofdstuk 3.	
Wat jou kan steunen en troost kan geven	69
Inleiding	69
Gedachten die je kunnen steunen en troosten	71
De meest voorkomende gedachten die steun en troost geven	73
Nog iets kunnen doen voor degene die er niet meer is	76
INTERVIEW MET CHINESE UITVAARTONDERNEMER	82
Iets doen wat goed is voor jezelf	84
TROOST VOOR TRANEN DICHTERS	87
Meerdere dingen denken en doen die je kunnen steunen en troosten	89
Dromen over degene die er niet meer is	92
Afscheid nemen	97
WANNEER JE GEEN AFSCHIED HEBT KUNNEN NEMEN: AFSCHIED IN DE DUINEN	104
Samenvatting	106
PAGINA VOOR JOU	107
Hoofdstuk 4.	
Verliesverhalen. Wat ouders, familie en school kunnen doen om te steunen bij verlies	109
Inleiding	109
Verliesverhalen	111
INTERVIEW MET HINDOESTAANS MEISJE	120
Wat ouders, familie en school kunnen doen om te steunen bij verlies	123
MANIEREN OM VERDRIET TE DELEN	126
EEN CONGOLESE MOEDER IN NEDERLAND: WAT SCHOOL ZOU MOETEN WETEN	130
Samenvatting	132
PAGINA VOOR JOU	133
Hoofdstuk 5.	
Vragen van kinderen en jongeren	135
Inleiding	135
Vragen van kinderen	137
Vragen van jongeren	143
INTERVIEW MET CHINESE UITVAARTONDERNEMER OVER WAT JE KUNT VERWACHTEN BIJ EEN CHINESE UITVAART	150
Samenvatting	154
PAGINA VOOR JOU	155

Hoofdstuk 6.	
Leven	157
Inleiding	157
Kinderen en jongeren over 'het leven'	159
Samenvatting	164
PAGINA VOOR JOU	165
Hoofdstuk 7.	
Voor scholen	167
Inleiding	167
Voorbeeldlessen over leven en dood	168
Een les op een katholieke basisschool over leven en dood	170
INTERVIEW MET EEN HINDOESTAANSE LEERKRACHT	174
Een les op een hindoestaanse basisschool over leven en dood	177
Praten op school en in de hulpverlening over leven en dood	178
1. Persoonlijke gesprekken	178
2. Klassengesprekken/groeps gesprekken	179
3. Een projectweek	180
4. Hulpverlening	180
Vragen van scholen aan deskundigen	181
Afscheid van een docent	185
INTERVIEW MET EEN SCHOOLDIRECTEUR OVER HET OVERLIJDEN VAN EEN DOCENT	186
Nawoord	193
Literatuur	195
Met dank aan	199
Over de auteur	203
Bijlagen	
Bijlage 1	
Vragen voor kinderen en jongeren over de verschillende thema's in het boek	205
Bijlage 2	
Wat je vanuit verschillende religies en levensbeschouwingen nog kunt doen voor degene die is overleden	211
Bijlage 3	
Hoe in verschillende religies en levensbeschouwingen gedacht wordt over leven na de dood	217

Voorwoord

Kinderen en jongeren worden vroeg of laat met de dood geconfronteerd. Beelden, gedachten en gevoelens over de dood en daarna, zijn gekleurd door cultuur en religie. Toch is er tot nu toe niets bekend over opvattingen en beelden van kinderen en jongeren met een andere culturele achtergrond dan de Nederlandse over de dood en daarna. *Kun je internetten in de hemel?* brengt hierin verandering.

In *Kun je internetten in de hemel?* vertellen kinderen en jongeren welke gedachten, gevoelens en beelden zij hebben over de dood en wat er na de dood gebeurt. Ook vertellen ze wat hen steun en troost geeft, hun verliesverhaal en wat ouders, familie en school kunnen doen om te steunen, welke vragen zij hebben over de dood en wat voor hen in het leven belangrijk is. De kinderen en jongeren zijn al dan niet in Nederland geboren, komen uit verschillende culturen en hebben verschillende religies en levensbeschouwingen. Er zijn ook kinderen en jongeren die heel eigen opvattingen en beelden hebben over de dood en daarmee afwijken van de gangbare religies en levensbeschouwingen.

Om het onderwerp leven en dood in verschillende culturen en religies bespreekbaar te maken, is in de bovenbouw van vijf basisscholen – openbaar, christelijk, katholiek, islamitisch en hindoeistaans – een les gegeven over leven en dood. Kinderen hebben naar aanleiding van de les een gedicht of een verhaaltje geschreven en ze hebben daar een tekening bij gemaakt. In hoofdstuk 1 en in hoofdstuk 2 zijn deze verhaaltjes, gedichten en tekeningen opgenomen.

Met kinderen en met jongeren uit het voortgezet onderwijs zijn daarnaast individuele gesprekken gevoerd aan de hand van een interviewlijst. Hierbij kon dieper worden ingegaan op de volgende kernvragen (thema's): wat roept het woord dood bij je op, wat denk je dat er na de dood gebeurt, wat geeft jou steun en troost, wat zijn je eigen verlieservaringen en hoe kunnen ouders, familie en school je steunen, welke vragen heb je over de dood en wat is belangrijk voor jou in het leven? Dankzij tussenkomst van de Joods Liberale Gemeente zijn ook jongeren met een joodse achtergrond geïnterviewd.

Op basisscholen is in elke groep waar de les werd gegeven, met tien leerlingen een interview gehouden. Op drie basisscholen zijn gesprekken gevoerd met leerlingen uit meerdere klassen. De interviews zijn afgenomen door Dido Blonk, projectleider van het project *Rouw en Verlies in Verschillende Culturen* van De Jutters* en door Ineke Wienese, initiatiefnemer van dit project. Op het Edith Stein College in Den Haag, een school voor voortgezet onderwijs, hebben ook twee counselors interviews afgenomen. In totaal zijn met zestig leerlingen van deze school gesprekken gevoerd over de kernvragen.

De gesprekken zijn verwerkt in korte verhalen. Deze vormen een verdieping en aanvulling op de les over leven en dood die beschreven is in hoofdstuk 1 en in hoofdstuk 2. Kinderen en jongeren vertellen in hoofdstuk 3 wat hen steun en troost geeft. In hoofdstuk 4 komt het verliesverhaal van jongeren aan bod en wordt ingegaan op wat ouders, familie en school kunnen doen om te steunen bij verlies. In hoofdstuk 5 worden vragen over de dood besproken en hoofdstuk 6 gaat over het leven en wat kinderen en jongeren daarin belangrijk vinden. De verhaaltjes worden afgewisseld met voorbeeldverhalen, weetjes, interviews, tekeningen, tips en achtergrondinformatie. *Kun je internetten in de hemel?* wordt afgesloten met een hoofdstuk voor scholen. Hierin zijn twee voorbeeldlessen opgenomen over leven en dood, die gegeven zijn op een katholieke en hindoestaanse school. Daarnaast worden er mogelijkheden en tips gegeven over de manier waarop scholen de kernvragen in de klas bespreekbaar kunnen maken. En geven deskundigen antwoord op een aantal veel voorkomende vragen van scholen op het gebied van dood en de rol van cultuur en religie. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een interview en met tips van de directeur van het Edith Stein College naar aanleiding van het overlijden van een docent.

De les over leven en dood en de gesprekken over de kernvragen bieden kinderen en jongeren de ruimte hun beelden en opvattingen te delen met anderen. Hierdoor leren ze hun eigen gedachten en gevoelens uit te spreken en leren ze welke beelden en opvattingen kinderen en jongeren uit andere culturen en religies hebben over leven en dood. De les en de gesprekken leiden tot een grotere verbondenheid tussen leerkrachten en kinderen en een groter onderling begrip. Ook dragen ze bij tot het ontwikkelen van een eigen levensbeschouwelijke identiteit.

* Het project *Rouw en Verlies in Verschillende Culturen* is een project van De Jutters, centrum voor jeugd GGz Haaglanden. Een onderdeel van dit project vormt de site www.troostvoortranen.nl en het gelijknamige boek *Troost voor Tranen* van Ineke Wienese. Op de site www.troostvoortranen.nl is meer informatie te vinden over Trainingen & Deskundigheidsbevordering en Ondersteuning & Coaching.

Algemeen en godsdienst pedagoog Siebren Miedema wijst op het belang van het ontwikkelen van een eigen levensbeschouwelijke identiteit. Volgens hem zou op alle scholen – of ze nu openbaar, christelijk of islamitisch zijn – verplicht aan levensbeschouwelijke vorming moeten worden gedaan. Miedema: 'Kinderen moeten zo vroeg mogelijk leren dat er verschillende geloven en opvattingen zijn, dat "de ander" geen bedreigde diersoort is, maar een mens als jij en ik. Willen we dat kinderen hun eigen standpunten ontwikkelen, dan moeten ze wel kennis kunnen nemen van die standpunten, inzicht opdoen en uitgedaagd worden om een eigen levensbeschouwelijke identiteit op te bouwen. Zo worden vooroordelen voorkomen. In een multireligieuze samenleving is dat essentieel.'

Kun je internetten in de hemel? is niet alleen geschreven voor en door kinderen en jongeren, maar is ook bedoeld voor ouders, familieleden, vrienden, leerkrachten, docenten en hulpverleners. Het boek opent een wereld van beelden en opvattingen die kinderen en jongeren uit verschillende culturen hebben over leven en dood.

Kinderen en jongeren hebben vragen over de dood, met name als ze in hun eigen leven met de dood worden geconfronteerd. Hun vragen kunnen aanleiding zijn tot gesprekken met ouders over de dood. Ouders kunnen hoofdstukken uit het boek voorlezen aan jonge kinderen of voorbeelden van anderen gebruiken als ingang voor een gesprek met hun eigen kind. Kinderen uit de bovenbouw en jongeren uit het voortgezet onderwijs kunnen het boek zelf lezen en gebruiken. Aan het eind van elk hoofdstuk is er een pagina waarop ze hun eigen gedachten en gevoelens kunnen verwoorden.

Leerkrachten en docenten kunnen het boek op verschillende manieren gebruiken. Het boek bevat naast de informatie van kinderen en jongeren zelf, ook achtergrondinformatie die geschikt is om te gebruiken in lessen en in gesprekken met leerlingen. De voorbeeldlessen in het hoofdstuk voor scholen kunnen worden gebruikt als richtlijn bij het geven van een les over leven en dood. Alle thema's in het boek kunnen afzonderlijk van elkaar worden behandeld. De vragen in de bijlage zijn bedoeld als richtlijn voor een gesprek bij de verschillende thema's.

Eigenlijk zou in beroepsopleidingen, zoals pedagogische academies en opleidingen voor sociaal maatschappelijk werk, het boek verplichte literatuur moeten zijn. Ook deze beroepsgroepen worden later in hun werk geconfronteerd met leven en dood, en rouw en verlies in verschillende culturen en religies.

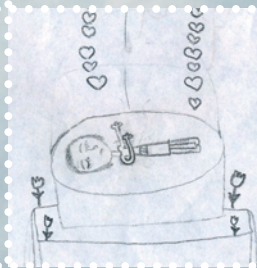
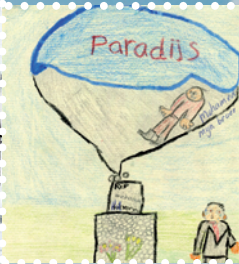
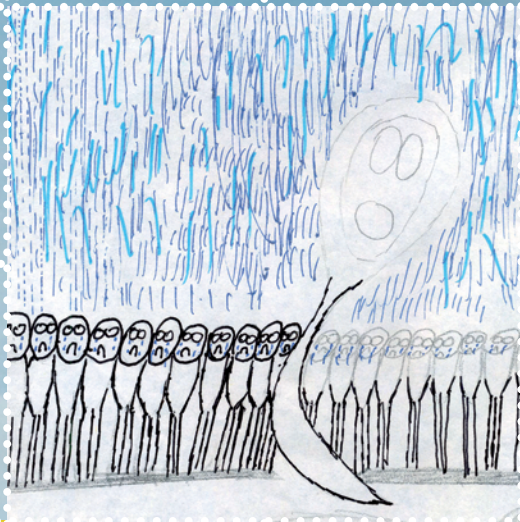
Hulpverleners en begeleiders van rouw- en verliesgroepen kunnen beter aansluiten bij de belevingswereld van kinderen en jongeren in rouw, als ze op de hoogte zijn van hun opvattingen en beelden over de dood en daarna. En, als ze weten wat de kinderen en jongeren steun en troost geeft, hoe hun verliesverhaal is, welke vragen er leven en wat voor hen belangrijk is in het leven. Hulpverleners kunnen het boek meegeven aan kinderen en jongeren en hen vragen een hoofdstuk te lezen en het aan te vullen met hun eigen gedachten en gevoelens.

Kun je internetten in de hemel? is uniek omdat kinderen en jongeren met een andere culturele achtergrond dan de Nederlandse, voor het eerst aan het woord komen.

Het boek is een aanrader voor iedereen die zich bezighoudt met vragen over leven en dood, te maken heeft met rouw en verlies en geïnteresseerd is in andere culturen en religies.

Wat is de dood?

Inleiding

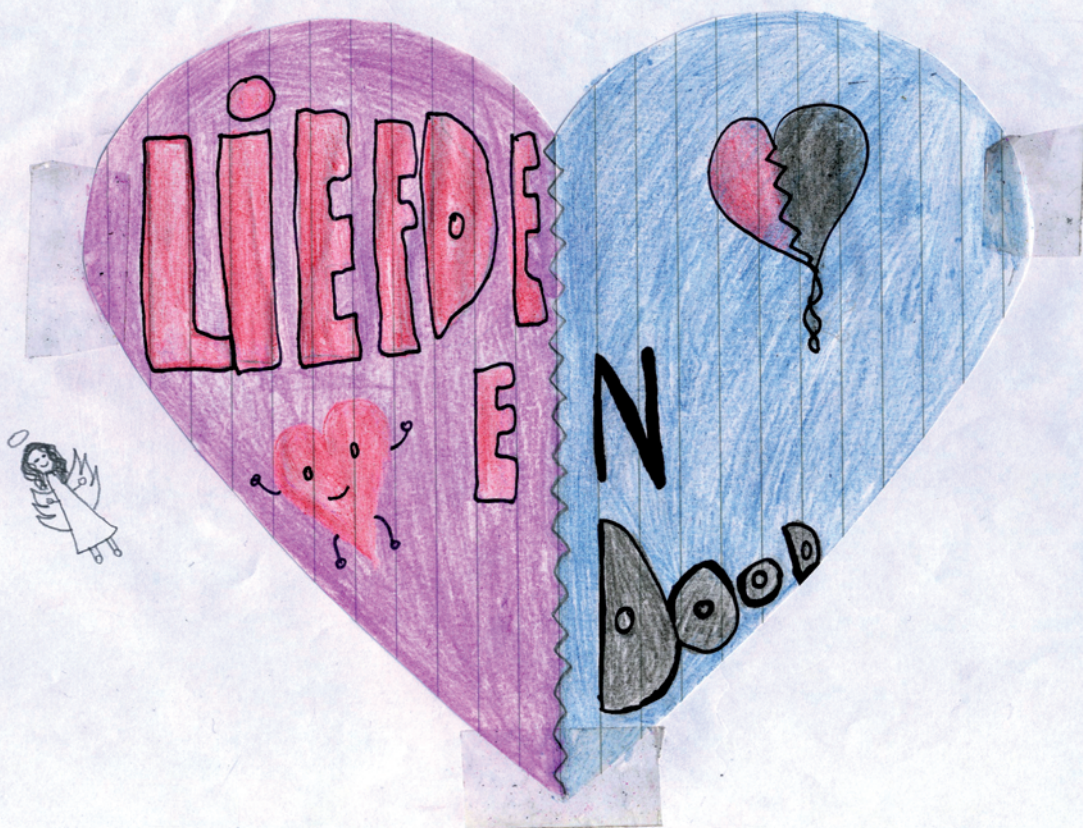
In dit hoofdstuk geven kinderen en jongeren aan wat de dood bij hen oproept. Kinderen uit de bovenbouw van basisscholen hebben in de les over leven en dood verhaaltjes, gedichten en tekeningen gemaakt over de dood en het verlies van opa's, oma's en huisdieren. Onder *Les op school over leven en dood* kun je lezen welke gedachten en gevoelens kinderen hebben als ze aan de dood denken. Daarna kun je in *Voor en over opa's en oma's* korte verhaaltjes lezen over opa's en oma's die er niet meer zijn en hoe dat voor kinderen is. Er zijn ook kinderen die heel verdrietig zijn door het overlijden van een huisdier. Hun verhaal kun je vervolgens lezen in de paragraaf *Verlies van een huisdier*.

In interviews met kinderen uit de bovenbouw en met jongeren uit het voortgezet onderwijs is dieper ingegaan op een aantal vragen over de dood. Hierover kun je in dit hoofdstuk meer lezen in de paragraaf *Gesprekken met kinderen en jongeren over de dood*.

De verhaaltjes van kinderen en jongeren worden afgewisseld met een dierenverhaal, 'weetjes' en tekeningen. De tekeningen van kinderen geven weer welke beelden zij hebben als ze aan de dood denken.

Ook jij kunt aan het eind van het hoofdstuk op jouw eigen pagina vertellen hoe jij over de dood denkt. Wat het bij jou oproept!

Les op school over leven en dood

In de les over leven en dood hebben kinderen aan het einde van de les verhaaltjes, gedichten en tekeningen gemaakt *over de dood en wat de dood bij hen oproept*. Ook konden ze een brief schrijven over of voor *opa's en oma's* die er niet meer zijn en over *een huisdier* waar ze aan gehecht waren. Hun verhaaltjes en gedichten kun je hieronder lezen.

1. DE DOOD

De dood roept bij iedereen verschillende gedachten, gevoelens en beelden op. Het kan lijden tot 'een pijnlijk gevoel in je hart', een angst om zelf dood te gaan, naar de hel te gaan en een angst niet meer te weten wie je in een vorig leven was. Amar vertelt dat hij niet bang is voor de dood, maar juist bang is voor het leven. Amar: 'Mijn mening over leven is dat ik daar bang voor ben, want het leven kan altijd anders zijn maar de dood is standaard.' Er zijn ook kinderen die niet over de dood willen praten en er niet aan willen denken. Soms wil je net als Sagaar gewoon kind zijn en genieten van het leven.

Een pijnlijk gevoel in je hart

.....

De dood...
Een pijnlijk gevoel in je hart.
Mensen die je gaat missen.
Een goed gevoel als je bent bij God in de hemel.
De wensen maken je altijd gelukkig.
De hel: altijd ongelukkig.
Altijd geschreeuw.
Dat gaat nooit voorbij.
Het leven na de dood:
je zweeft en wacht wat je hoort.
Dit beeld heb ik in gedachte,
als mensen op de dood zitten te wachten.

Jihane, groep 6

Moslim

Land van herkomst ouders: Marokko

Rooms-katholieke school

Als het aan mij ligt, blijf ik altijd leven

Heey, ik ben Amii, ook wel Mimoo.
Ik ben bang voor de dood.
Als het aan mij ligt, blijf ik altijd leven.
Meestal is niemand bang voor de dood.
Maar IK WEL.

Terwijl de dood heel normaal is.
Je hoeft niet bang te zijn voor de dood, want je
gaat toch ooit een keer dood.
Dat moet, dus kan je je liever nu voorbereiden.
Dit was het...

Daag!!

Mijn mening over de dood?
Ik kan niets anders zeggen dan

Ik WIL NIET DOOD

Later! Zzzzzzzzzzzzzzz

Amii, groep 8

Hindoe

Land van herkomst ouders: Suriname

Hindoestaanse school

Als ik aan de dood denk

Als ik aan de dood denk
dan denk ik hoe het zal
zijn waar je heen gaat
zodra je de aarde verlaat

Als ik aan de dood denk
denk ik aan mijn familie
en andere mensen
die dood zijn gegaan

Als ik aan de dood denk
denk ik hoe het zal zijn in
de hemel. Wat je moet doen
en of je vragen moet beantwoorden.

Ik zelf heb geen idee

Fatiha, groep 8

Moslim

Land van herkomst ouders: Turkije

Islamitische school

Misschien ga ik naar de hel

Als ik aan de dood denk, dan denk ik aan het graf.
Er komt een grafsteen op en mensen gaan naar de hemel of de hel.
Mensen kunnen dood gaan door ziekte en auto-ongelukken.
Als iemand dood is uit de familie, denk ik aan de dood.
Dood maakt me verdrietig. Ik ben zelf ook bang voor de dood.
Bang dat ik misschien naar de hel ga, omdat ik foute dingen heb gedaan.
Als je dood gaat is je familie erg verdrietig.
Misschien zie je ze niet meer als jij naar de hel gaat
en zij naar het paradijs.

Fatma, groep 8

Moslim

Land van herkomst ouders: Turkije

Islamitische school

Met de Dood kun je niet dollen

.....

De Dood komt op zijn tijd
echt altijd.

Mijn opa is overleden.

We hebben voor hem gebeden.

Ik hoop dat hij de reis
maakt naar het Paradijs.

De Hel is echt
heel erg slecht.

Jong en oud, klein en groot
iedereen gaat dood.

Het Leven is mooi
absoluut geen zooi.

De Dood maakt er een eind aan
want dat is zijn baan.

Met de Dood kun je niet dollen
want hij gaat jou achterna hollen.

Aïlmi, groep 8

Moslim

Land van herkomst ouders: Tunesië

Islamitische school

Weet ik nog wat ik in een vorig leven was?

.....

Ik vind de dood eng

omdat ik niet weet

wat er gaat gebeuren.

Als ik dood ga

en ik kom later terug als mens

weet ik dan nog wat ik in een vorig leven was?

Houdt het dan op

of weet ik alles?

Zehra, groep 8

Hindoe

Land van herkomst ouders: Suriname

Hindoestaanse school

Als mijn tijd komt, ga ik gewoon dood

.....

Ik denk niet over de dood. Ik vind het een beetje onzin. Als mijn tijd komt, ga ik gewoon dood. Ik vind ook dat je helemaal niets kan bewijzen. Het kan toch fake zijn. Wat ik hoor over de dood, geloof ik pas als ik het echt mee-maak. Je wilt het zelf toch ook weten en zien.

Als ik leef dan leef ik. Ik geniet er gewoon van. Je moet niet teveel tijd verspillen. Nou, zo denk ik erover. Je moet soms niet te serieus zijn, want ik ben nog een kind. Ik geniet er gewoon van. Als ik volwassen ben, dan word ik serieus. Ik maak toch wel nog steeds lol.

Sagaar, groep 8

Hindoe

Land van herkomst ouders: Suriname

Hindoestaanse school

Het leven kan altijd anders zijn

.....

Mijn mening over leven is dat ik daar bang voor ben
want het leven kan altijd anders zijn
maar de dood is standaard.

Bij de dood word je vaker gecremeerd.

Als je dood bent zwerf je rond.

Maar in je leven moet je zoveel mogelijk bereiken
zodat je een stap hoger komt in je volgend leven.

Amar, groep 8

Hindoe

Land van herkomst ouders: Suriname

Hindoestaanse school

